

علل پیدایش باغ‌های تاریخی ایران

حشمت‌اله متدین*

Causes of Appearance of Iran's Historical Gardens

Heshmatollah Motedayen*Ph.D

چکیده

در سرزمین پهناور ایران باغ‌هایی وجود دارند که از نقطه نظر هنر و معماری نمونه‌های با ارزشی تلقی شده و باعث ترویج هنر باغ‌سازی ایرانی در دیگر سرزمین‌ها و به خصوص سرزمین‌های اسلامی شده‌اند. بسیاری از کتب در خصوص باغ‌های رسمی ایران نوشته‌ها و توصیفاتی را به رشته تحریر درآورده‌اند. اما در لابه‌لای کتب و مقالات ارایه شده کمتر به چرایی پدید آمدن این باغ‌ها که اغلب در اقلیم گرم و خشک ایران به وجود آمده، توجه شده است. آیا تنها دلیل ساخت این باغ‌های زیبا، گریز از گرمای طاقت‌فرسا بوده و یا اینکه باید به دنبال دلایل دیگری بود. سؤال اصلی این تحقیق علل ایجاد باغ‌های تاریخی ایران است. آیا باغ‌ها سمبل تفکر دوران خویشند؟ آیا دستور ایجاد باغ‌ها علل متفاوت دارد؟ سعی در دسته‌بندی علل پیدایش این نمونه‌ها از طریق کنکاش در متون قدیم و جدید ضمن پیدا نمودن نقاط کور موجودیت، گامی هرچند کوچک جهت شناخت سیر تحول هنر باغ‌سازی این خطه می‌باشد. با مطالعه انجام شده بایستی اذعان نمود که همواره روحیه سلاطین و امرا در ایجاد این باغ‌ها به عنوان اندیشه دوران تأثیر بسزائی داشته است. اما در میان مجموعه عوامل شکل‌دهنده باغ‌ها عللی همچون ثمره داشتن و ایجاد چشم‌اندازهای زیبا را می‌توان از علل عمومی و بعضاً مشترک در بسیاری از باغ‌های تاریخی دانست. در حالی که به تبع سلاطین هر دوره بعضی مواقع دلیل اصلی ایجاد باغ عاملی مذهبی، گاهی تفریحی و در بسیاری مواقع علتی سیاسی - حکومتی داشته است.

Abstract

In the wide territory of Iran, there are gardens that are considered as valuable examples, from the point of view of art and architecture and popularized Iranian landscape design in other countries and especially in Islamic ones. Many books and papers were written about these gardens but not much talk about the reasons of appearance of the gardens that were mostly in hot and dry continents. Was the only purpose of design of these beautiful gardens, just a shelter from the heat? Are gardens, symbol of thoughts of their period? What were the reasons to build these masterpieces of landscape architecture?

We can say that governor's thoughts in different time periods strongly influenced every aspect of architecture, including garden design. Elements such as religion, recreation, government and politics were the main causes of these designs.

Keywords

Iranian Gardens, Religious Gardens, Authority Gardens, Promenade Gardens, Governmental Gardens, Complement Gardens, Pleasurable Gardens.

واژگان کلیدی

باغ‌های ایرانی، باغ‌های مذهبی، باغ‌های قدرت، باغ‌های تفریحگاهی، باغ‌های حکومتی، باغ‌های تزئینی، باغ‌های فرح‌بخش.

* استادیار دانشکده معماری، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران. تهران. ۰۹۱۲۳۲۷۵۶۳۲

hmotedayen@yahoo.com

* Assistant professor, school of visual- Arts, University college of Fine Arts, University of Tehran.

مقدمه

باغ‌های ماقبل دوره صفوی در طول سال‌های پر ماجرا از بین رفته‌اند. جهت شناخت این باغ‌ها به ناچار از یک طرف به منابع نوشتاری رجوع و از دیگر سو به شواهد باستان‌شناسی تکیه می‌گردد. تا قبل از دوران معاصر و تحلیل محققان هنر باغسازی اکثر مورخین به توصیف ساده باغ‌ها اکتفا نموده و از نوشته‌های تحلیلی در لابه‌لای نوشته‌ها چندان خبری نیست. جهت مشخص نمودن ساختار شکل‌گیری باغ ایرانی باید به باغ‌های باقی‌مانده از دوران صفوی تکیه نمود که حاوی خصوصیات مشترک باغ‌های ماقبل خود نیز می‌باشند. از طرفی نوشته‌های مورخین و مقایسه آنها با نمونه‌های موجود موجب شناخت تغییرات احتمالی در ساختار این باغ‌ها در دوره‌های بعد و به خصوص دوره قاجار خواهد بود. اما از آنجایی که این مقاله به دلایل شکل‌گیری این باغ‌ها نظر دارد جستجوی خود را به متون مختلف معطوف نموده تا علل علاقه و یا دستورهای ایجاد باغ را مشخص نماید. اکثر متون در خصوص باغ ایرانی علت ایجاد آن را گریز از گرمای طاقت فرسا دانسته‌اند. اما به نظر می‌رسد که به غیر از این علت بدیهی، دلایل دیگری نیز وجود دارد که در لابه‌لای نوشته جستجو خواهد شد. لذا در ابتدا به کتاب‌شناسی تحقیق و سابقه مطالعه در این خصوص اشاره‌ای مختصر شده تا روش تحقیق کتابخانه‌ای به عنوان مهم‌ترین راه رسیدن به هدف مقاله مشخص گردد.

تاریخچه تحقیق

مطالب پیرامون باغ ایرانی را شاید بتوان به گروه‌های ذیل تقسیم نمود:

۱. کتب و نوشته‌های تاریخی - توصیفی مستشرقین و مورخین در خصوص شهرها و اماکن تاریخی ایران که در خصوص باغ‌های معروف در آنها توضیحاتی وجود دارد. از این میان افرادی چون شاردن^۱، کلاویخو^۲، فلاندن^۳، پاسکال کوست^۴ و هوبرت^۵ از شهرت بیشتری برخوردار هستند. همچنین افرادی چون مافروخی در محاسن اصفهان پیرامون این باغ‌ها نوشته‌هایی دارند. در دیوان شعرا نیز توصیف باغ ایرانی و گونه‌های مختلف آن را می‌توان جستجو نمود.
 ۲. کتاب‌ها و نوشته‌هایی در خصوص تاریخ هنر باغ‌سازی جهان که به زبان لاتین نوشته شده و در کتاب‌شناسی آخر مقاله به برخی از آنها اشاره گردیده است. در فصل‌هایی از این کتب به باغ ایرانی و یا باغ‌های اسلامی اشاره شده‌اند.
 ۳. کتاب‌های ویژه گونه‌های گیاهی، گیاهان دارویی که به خواص و طریقه کاشت باغ‌ها و ترتیب آنها اشاره دارد که فی‌المثل کتاب ارشادالزراعه از ابونصر هروی به همت محمد شیری از انتشارات دانشگاه تهران به چاپ رسیده است همچنین کتاب تاریخ کشاورزی ایران (۱۳۳۰) از تقی بهرامی از همین انتشارات به کشاورزی کهن ایران پرداخته است.
 ۴. مهم‌ترین کتاب‌های مورد استفاده در قرن اخیر نوشته‌های متخصصین ایرانی و غیر ایرانی در خصوص بررسی‌های گونه‌های باغ‌ها و همچنین ساختار آنها می‌باشد. که به دو گروه تقسیم می‌گردند. برخی همچون کتاب باغ‌های ایران از دونالد ویلبر^۶ بسیار کامل به تمامی باغ‌ها نظر دارد و بعضی دیگر به باغی خاص و یا باغ‌های شهری ویژه توجه کرده‌اند. از این میان حسین فرخ یار (۱۳۷۵) به فین کاشان، یعقوب دانش‌دوست (۱۳۶۹) به باغ طبس و علیرضا آریانپور (۱۳۶۵) به باغ‌های شیراز ... اشاره نموده‌اند.
- به غیر از منابع فوق مقالات و دست نوشته‌هایی از دستداران خصوصیات باغ ایرانی وجود دارد که حاوی مطالب بسیار مفید می‌باشند. از آن جمله مقاله مرحوم "پیرنیا" در مجله آبادی (۱۳۷۲) و مقاله مرحوم "ابوالقاسمی" در کتاب معماری و شهرسازی ایران قابل توجه بیشتر می‌باشند.

طرح مسئله و روش مطالعه

به جز دلایل بدیهی اقلیمی و تفریحی در هیچ کدام از منابع مورد مطالعه به طور مشخص به علل ایجاد باغ‌های رسمی ایران تکیه نشده است. بنابراین کنکاشی دشوار در لابه‌لای متون تاریخی این دلایل را جهت دستورالعمل ایجاد باغ‌های مهم این خطه هویدا خواهد نمود. عقیده بر آن است که به غیر از دلایل محیطی علت‌های مهم دیگری نیز در دستور ساخت باغ‌های زیبا و منظم ایران وجود داشته است. بنابراین روش اصلی تحقیق، جستجوی تاریخی و عاری از گونه‌شناسی و یا دیدگاه ساختاری - کالبدی به باغ ایرانی می‌باشد.

در پاره‌ای از موارد نامی از یک باغ علت وجودی را مشخص می‌نماید، گاهی وقف‌نامه نقطه کور علت وجودی را هویدا می‌سازد، زمانی شعری در مدح بانی آن، همچنین کارکرد و عملکرد بخش‌های ویژه باغ هویت اصلی را آشکار و شاید دست‌نوشته‌های سلطان، والی و حتی مکان قرارگیری آن از اهداف ساخت آن پرده برمی‌دارد. به همین سبب در این نوشتار کمتر بر خوردی جدلی با نظر نویسندگان و محققین هنر باغسازی به وجود آمده و روند مقاله در پی دسته‌بندی اهداف ایجاد باغ‌ها می‌باشد.

هدف و انگیزه ایجاد باغ‌های ایرانی

در اقلیم گرم و خشک سرزمین ایران وجود باغ‌های سرسبز و خرم همیشه به عنوان مکانی خنک و آرام جهت آسایش، لذت و تفریح مورد توجه بوده است^۱. وجود آب، زمین و منظر مناسب امکان ایجاد باغ را مهیا می‌سازد. ولی علاوه بر اینها دلایل ایجاد باغ‌های ایرانی چند عامل اساسی و مهم بوده که برخی عوامل از جمله علل اقتصادی و علاقه به کشت و زرع و زیباسازی محیط عوامل مشترک در شکل‌گیری باغ‌ها و برخی دیگر از موارد ویژه و اصلی شمرده می‌شوند که اهم آنها علت‌های مذهبی، سیاسی، حکومتی و تفریحی می‌باشند. این مجموعه عوامل با توجه به شرایط اقلیمی، کالبدی و موقعیت شهرها، باغ‌هایی را درون و بیرون شهرهای کویر مرکزی ایران به وجود آورده است. باغ‌هایی چون نمونه‌های بهشهر اگر چه در اقلیمی دیگر (معتدل و مرطوب) شکل گرفته‌اند ولی از جهت الگوی ساختاری و علت شکل‌گیری به باغ‌های شهرهای حاشیه کویر مرکزی ایران شبیه هستند. بنابراین در این مقاله در ابتدا علل مشترک و سپس علت‌های اصلی شکل‌گیری مورد تحلیل و سپس در جدول نتیجه‌گیری دسته‌بندی گونه‌های مختلف انجام خواهد شد.

الف. عوامل مشترک و عمومی در شکل‌گیری باغ

الف. ۱. متمر بودن باغ

ایجاد باغ به عنوان یک واحد اقتصادی از دیرباز به عنوان یکی از اهداف مهم ساخت باغ‌ها بوده است. نام‌گذاری دو گونه باغ یعنی باغ تفریح و باغ میوه نتیجه چنین طرز فکر برای پیدایش باغ‌های متمر می‌باشد. شاید بتوان نام دیگری همچون باغ‌های کشاورزی را به این گونه باغ‌ها اطلاق نمود. این گونه باغ‌ها در کنار باغ‌های رسمی داخلی و خارج شهر همیشه از ارزش خاصی نزد مردم ایران سرزمین برخوردار بوده‌اند.^۲ در اینجا این سؤال پیش می‌آید که با توجه به اینکه اکثر باغ‌های متمر و یا باغ‌های میوه در گروه باغ‌های رسمی و منظم ایران قرار نمی‌گیرند، علت مطرح شدن این گونه باغ‌ها در این نوشتار چیست؟ در جواب بایستی مطرح کرد که در میان باغ‌های رسمی باغ‌هایی وجود دارند که اسم میوه را دارند که در کنار انتظام و رسمی بودن، مفید نیز می‌باشند. در دوره‌های مختلف و به خصوص دوره صفوی و قاجار اسامی باغ‌هایی چون توت، انار ... مویذ وجود باغ‌های متمر این دوران می‌باشد.

"هما ناطق" در تحقیقی پیرامون اسناد آیین ملک‌داری متعلق به دوره ناصرالدین‌شاه از باغ‌های تاریخی مشهد نام برده و اطلاعات بسیار مفیدی درباره چندین باغ مطرح می‌نماید. در بخشی از این سند، درباره فروش محصولات باغ چنین نوشته شده: "اول حاصل باغ بیدمشک است که باید هر روز آفتاب نخورده چیده شود ... یک مداخل باغ چغاله و گوجه سبز فروشی است که خراسانی (آخ کوکش) می‌نامند باید مواظبت نمایند در وقتی نوبرانه و قدر و منزله بازاری دارند ببرند. انشالله تعالی بفروشد و تنخواه بیاورند ... برگ‌های توت هر دو باغ و درخت‌های پشت دیوار باغ را خیابان، اولاً هفت، هشت ده مثقال تخم ابریشم در کلاه فرنگی باغ سالاریه به عمل بیاورند و برگ را بالتمام باین مصرف برسانند!" [ناطق، ۷۹ - ۱۳۸۵].

مطالب فوق نشان‌دهنده اهمیت اقتصاد در باغ‌های رسمی این دوران بوده و مویذ نظر ما می‌باشد. بنابراین دقت در کاشت، داشت و برداشت محصول، حتی در باغ‌های تاریخی نیز به عنوان یکی از علل مهم به وجود آمدن باغ‌های تاریخی قلمداد خواهد شد. اصولاً زندگی و حیاط باغ‌ها به زندگی و حیات رستنی‌های درون آنها وابسته بوده و درختان و گیاهان به عنوان عناصر زنده باغ همیشه مورد توجه و نظر می‌باشند. حضور حیات زنده در باغ‌های تاریخی وجه سازمان یافته گیاهان و درختان است که مفاهیم ارزشی را در خود دارا می‌باشند. نیازی به اصرار بر اهمیت گیاهان متمر در باغ‌های تاریخی وجود ندارد. چرا که تنها توجه به نام باغ و بار معنایی که در بردارد این مسئله را کاملاً گوشزد می‌کند، اما مفید بودن این گونه باغ‌ها باعث شده تا در کنار توجه به ویژگی‌های اکولوژیکی، زیست محیطی و منظری باغ ایرانی را جهت دارا بودن ثمره معیشتی نیز بسیار ممتاز تلقی نماییم.

"کریم پیرنیا" در مقاله با ارزش خود کاشت انواع گیاهان دارویی و میوه‌های متعدد باغ ایرانی را در راستای هدف والای معماری ایرانی مبنی بر یکی شدن سودمندی و زیبایی در باغ ایرانی می‌داند [پیرنیا، ۱۳۷۲ : ۲۵]. میوه درختان مثمر غذای گوارا و مناسب اقلیم خاص باغ و عطر و رنگ گل و ریاحین مکمل زیبایی باغ‌های ایرانی هستند. بنابراین در جواب این سؤال که آیا مثمر بودن می‌تواند دلیل ایجاد باغ‌های تاریخی باشد، بنا به نوشته‌های مختلف اهمیت اقتصادی باغ در کنار ایجاد فضاهای دلپسند و زیبا مورد قبول قرار می‌گیرد.

الف. ۲. ایجاد فضاهای زیبا با تکیه بر هنر باغبانی

یکی دیگر از عوامل مشترک در شکل‌گیری باغ‌ها را بدون شک در علاقه ایرانیان به کشت و زرع و ایجاد فضاهای دل‌پذیر می‌توان جستجو نمود. دیدن باغ نزد مردم این خطه غذای روح است و دیدن سبزه و گل باعث آرامش دل‌ها می‌باشد. جهت ایجاد تنوع دید و لذت بردن از مناظر بدیع و زیبا باغبان‌های چیره‌دست اقدام به توجه بیش از حد به علم باغبانی نموده‌اند. ساعدلو در مقاله خود به دو کتاب پر ارزش ارشادالزارعه و مفاتیح‌الارزاق اشاره می‌کند که جزئیات فراوان تفاوت در کاشت انواع درختان مثمر و ترکیب گل و گیاه و ریاحین را توضیح می‌دهد [ساعدلو، ۱۳۸۳ : ۴۳]. در لابه‌لای نوشته‌ها موارد مختلفی را می‌توان مشاهده نمود که همگی مؤید میل اکثر پدیدآورندگان باغ‌های رسمی به ایجاد حداکثر زیبایی با تکیه بر کاشت گونه‌های مختلف گیاهان می‌باشد. در این میان شاید بتوان این میل را در گروه‌های ذیل تقسیم نمود :

۱. علاقه به گل و گل‌آرایی نزد سلاطین

در کتب تاریخی به میل و توجه سلاطین در ایجاد باغ‌ها و جنبه‌های باغبانی آنها اشاره شده است. در کتاب باغ ایرانی آمده است : "داریوش اول باغ فرمانروای مطلق گاتاداس در آسیای صغیر را چنین بیان کرده است. گواه است که شما توجهتان به کشت و زرع را در زمینی که متعلق به من است معطوف کرده‌اید. از آنجایی که درختان آسیای صغیر را که در آن سوی فرات می‌روید نشاء کرده‌اید، پشتکار شما را در این زمینه ستایش می‌کنم و بدین منظور از الطاف پادشاهی برخوردار خواهید شد" [یاوری، ۱۳۸۳ : ۴۲].

افراد بی‌شماری بوده‌اند که به گل‌کاری و پرورش گیاهان عشق داشته و بدین منظور باغ‌های زیبایی را به وجود آورده‌اند.^۹ در بسیاری از مواقع ایجاد باغ جهت به وجود آوردن مناظر زیبا و دل‌پذیر بوده تا هم باغبان‌ها را به وجد درآورد و هم بینندگان را مسحور سازد. کتاب‌های مختلفی به نظم و نثر در وصف آداب گل‌آرایی به همین منظور نوشته شده است. شاهچراغی می‌نویسد : "کوروش خود شخصاً محل کاشت درخت در باغ‌هایش را تعیین می‌کرده، و برخی از درختان و گیاهان را نیز خودش می‌کاشته است. به همین دلیل بعضی محققین کوروش را به عنوان اولین باغبان معرفی کرده‌اند" [شاهچراغی، ۱۳۸۸: ۱۰۹]. در دوران اسلامی علاقه بابر، از سلاطین گورکانی به کاشت گیاهان و به خصوص گل‌ها نشان‌دهنده این امر است، بابرشاه، کشف نوعی لاله را که بوی گل سرخ می‌دهد را امری دل‌پذیر و مطبوع تلقی کرده است [ویلبر، ۱۳۴۸ : ۲۹]. شاهچراغی می‌نویسد : "شاه عباس به اندازه‌ای علاقه به ساخت خیابان و کاشت درخت و زیبا نمودن باغ‌ها توجه داشت که نمی‌خواست بدون حضور او درختی کاشته شود. هنگام طرح نقشه چهارباغ خود شاه عباس خط‌کش به دست گرفته تا خود را جانشین راستین کوروش کبیر نشان دهد" [شاهچراغی، ۱۳۸۸: ۱۰۹].

۲. ورود گیاهان غیر بومی و صدور گیاهان بومی به کشورهای تحت سلطه

در نوشته‌های مختلف فرامین زمامداران مبنی بر حرکت گل‌ها و گیاهان از سرزمینی به سرزمین دیگر همیشه از نکات ویژه جهت ایجاد باغ‌های جدید سلطنتی بوده است. در واقع صادر و وارد کردن گیاهان از علاقه سلاطین به علم باغبانی بوده و از سیاست‌های سنجیده امپراتوری محسوب می‌شده است. رومن گریشمن می‌نویسد : "پادشاهان هخامنشی پسته را به مردم شهر حلب، درخت کنجد را به مردم مصر و برنج را به مردم بین‌النهرین معرفی کرده‌اند" [یاوری، ۱۳۸۳: ۴۴]. بنابراین میل به کاشت گیاهان بومی و غیر بومی و تنوع زراعی آنها از نکات با اهمیت جهت پیدایش باغ‌های این خطه می‌باشد.

۳. میل فرمانروایان بر افزایش محصول

در طول تاریخ زمامداران علاقمند به کشاورزی جنبه‌های اقتصادی را نیز از نظر دور نداشته‌اند. در قیل از اسلام به خصوص دوران هخامنشی نوشته‌ها و دستورات داریوش و دیگر شاهان این موضوع را نشان می‌دهد. در دوران اسلامی نیز شواهد بسیاری در این خصوص وجود دارد. بابر در بابرنامه شرح دقیقی از علاقه خودش بر افزایش محصولات باغ‌ها را خاطر نشان می‌سازد. نوشته‌های بابر اهمیت

کشاورزی و باغبانی را نشان می‌دهد. او می‌نویسد: "دستور کاشت بارهنگ را در باغ وفا در کنار کابل دادم، محصولش خوب بود، یک سال قبل از آن ساقه‌های نیشکر را در این زمین‌ها کاشتند که باز هم محصولش خوب بود" [یاوری، ۱۳۸۳: ۶۶]. این نوشته علاقه بابر را به عنوان یک فرمانروای مقتدر و کسی که با تکیه بر تقلید از الگوی باغ‌های ایرانی از نزدیک بر کاشت و برداشت در باغ‌ها نظارت داشته نشان می‌دهد. لذا اهمیت باغبانی و کشت و زرع نزد فرمانروایان و باغسازان مشخص می‌گردد. مورخین روحیه شاه عباس در ایجاد باغ‌های اصفهان را نیز چنین توصیف نموده‌اند.

۴. ایجاد باغ‌های دارویی

یکی دیگر از ویژگی‌های بسیار ممتاز دوران اسلامی باغ‌های شفا بخش می‌باشند این گونه باغ‌ها به هدف پرورش گل و گیاهان شفا بخش ساخته شده و در عین نظم و زیبایی به عنوان باغی مثمر در خدمت لذت و تفریح از دیگر سو در اختیار درمان بیماران بوده است. بنابراین دلیل ساخت آنها به راحتی قابل پیش‌بینی و دستور ساخت آن هم امری طبیعی به نظر می‌رسد.^{۱۱} در این دوران همچنین طرح‌های دقیقی از گیاهان و گل‌ها تهیه شده که موجب شناخت گونه‌های گیاهی ایران در این زمان می‌باشد. به عنوان مثال دونالد ویلبر یک نسخه از کتاب مواد پزشکی تألیف "دیوید سکوریس" که در زمان شاه عباس استنساخ و تذهیب شده و در آن تصاویر زیبایی از گیاهان و نباتات و خواص آنها را که در حال رشد هستند نشان می‌دهد [ویلبر، ۱۳۴۸: ۳۴].

۵. عشق به ایجاد خطوط مستقیم و انتظام در کاشت باغ‌های کهن

ایرانیان حداقل از دوره هخامنشیان میل به ایجاد باغ‌های منظم با تکیه بر خطوط مستقیم و کاشت‌های قرینه داشتند. "رنه پشر"^{۱۲} از قول مورخین یونانی به یک نمونه از باغ‌های منظم کوروش اشاره می‌کند: در شهر سارد کوروش جوان باغی را می‌سازد که به صورت قرینه طراحی شده و بسیار به درختان و گل‌ها مزین می‌گردد. مورخین از دقت کوروش بر کاشت درختان و بوته‌های زیبا در این باغ تکیه می‌کنند [Pechere, 1973: 20]. گاهی تغییر شکل دادن و منظم کردن باغ‌ها به همراه ایجاد زیبایی موجب ساخت باغ‌های تاریخی می‌شده است. بابر درباره باغی به نام کلان در حومه کابل سخن می‌گوید. او نظر خود را پس از کاشت‌های منظم متوجه نهر آبی می‌کند که دائماً در باغ به طور مارپیچ در جریان بوده و عقیده داشت با تغییر دادن جریان آب این نهر و مستقیم ساختن آن و تنوع در کاشت گیاهان بر زیبایی باغ تا حد زیادی افزوده است [ویلبر، ۱۳۴۸: ۹۵].

او همچنین در بابرنامه آنچنان از انتظام دادن به باغ‌های صحبت می‌کند که گویی همه آنها را با عشق به زیبایی‌های تولید شده از گونه‌های مختلف گیاهان به وجود آورده است. او می‌نویسد: "چون فصل انار بود انارهای قرمز از شاخه‌ها آویزان بودند. درخت‌های مرکبات سبز و نشاط آور و پر بار به نظر می‌رسیدند. از انتظام جدیدی که به درختان داده‌ام باغ آنقدر زیبا شده بود که هیچ وقت مانند آن موقع از باغ وفا لذت نبرده بودم" [همان: ۹۴]. با توجه به موارد ذکر شده نقش علاقه سلاطین به باغبانی و ایجاد باغ‌های زیبا به اثبات می‌رسد. اکنون که عوامل مشترک شکل‌گیری باغ‌های تاریخی مشخص گردید در ذیل تقسیم‌بندی جدید علل ویژه شکل‌گیری که بعضاً برای نوعی خاص از انواع باغ‌های رسمی این خطه تعلق خواهد شد بررسی می‌گردد.

ب: علت‌های خاص شکل‌گیری باغ‌ها

ب.۱. دلایل مذهبی

پدیده‌های طبیعی و عناصر آن، دگرگونی‌هایی که در طبیعت می‌باشند امروزه به صورت علمی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته و امور عادی تلقی می‌گردند. در حالی که در گذشته دور تمامی این پدیده‌های طبیعی مظهر خواسته خدایان، خشم و غضب آنها بوده و در حقیقت بسیاری از باورهای مردم در خدمت این طرز تفکر بوده است.

دیدگاهی این چنین و شیوه تلقی جهان از نقطه نظری که تمام ارکان طبیعت را در خدمت خدایان و معابد می‌شمرد ما را بر آن داشته که بگوییم آیا جنگل‌های مقدس زمینه‌ساز باغ‌های اولیه نبوده است؟ از سوی دیگر با مطالعات بیشتر در عناصر سبز طبیعی در سرزمین خشک این منطقه و دادن مفاهیم ماوراءالطبیعه به آنها، در می‌یابیم که نقش سمبلیک این عناصر نزد ایرانیان از اهمیت ویژه‌ای برخوردار می‌باشد. نخستین باغ‌هایی که با اهداف مذهبی ساخته شده‌اند را می‌توان باغ‌های معابد بین‌النهرین دانست. خانم وان زویلن^{۱۳} می‌نویسد:

"برخی از نوشته‌ها از وجود باغ‌های معابد حکایت می‌کند که در آنها برای احترام گذاشتن به خدایان درختان و گیاهان را می‌کاشتند و نیز برای تغذیه خدمت‌گذاران خدایان از محصول آنها استفاده می‌کردند" [Van zuylen, 1996:12].

وجود معابد در بلندترین نقطه باغ و تسلط بر طبیعت آن نشان‌دهنده اهمیت نقش مذهب در پیدایش باغ‌های اولیه بوده است. در دوران هخامنشی باغ‌ها، تصویر زمینی بهشت اوستایی هستند و بنابراین ساخت آنها در دستور دین زرتشت آورده شود. در کتاب بشر و باغ‌هایش آمده است: "هر کس این باغ را بسازد رابط با نور اهورامزدا خواهد شد. برای اینکه این بهشت از گزند اهریمن دور باشد باید آن را آبیاری نموده و هزارگونه مواظبت از آن به عمل آید. دور فضای سبز را محصور تا از گزند اهریمن در امان باشد [Benoist, 1975:10]. با توجه به این گفته اهمیت باغ‌سازی و اصلیت نقش مذهب در استقرار باغ ایرانی پدیدار می‌شود. به گفته مورخین موبدان از این باغ‌ها محافظت می‌کردند. که خود نشان‌دهنده رکن مذهبی این باغ‌ها می‌باشد. همچنین ایجاد قصرهای مهمی چون تخت جمشید در میان انبوه فضای سبز علت مذهبی داشته است. چگونه می‌توان نقش سمبلیک ساختن شهرهای سلطنتی را در درون بهشت‌های زمینی تفسیر کرد؟ طبق آنچه تاکنون آمد آیا این ساختار سبز به مثابه حفاظت آنها در مقابل اهریمن بوده و یا اینکه سمبل قدرت مباشر اهورامزدا "شاه" در سرزمین است که بر ساخت و مراقبت از فضای سبز نظارت کامل داشته است؟ در هر دو صورت عامل مذهب در ایجاد این فضاها تلقی خواهد شد. در کاشتن درختان بنا به گفته مورخان از درخت‌ها و نهال‌های کشورهای زیر سلطه "ساتراپ‌ها" استفاده شده است. می‌توان چنین تصور کرد که با حفاظت این بهشت‌ها علاوه بر مصون نگه داشتن شهرهای سلطنتی تمامی مملکت پارس در امان خواهد بود. باغ مقبره کوروش هم در درون فضای سبز و احتمالاً چهارباغ طراحی شده است که این خود نشانگر اثر مذهبی در آن خواهد بود. گرچه تقدس فرم‌های چهاربخشی به دوران ماقبل هخامنشی باز می‌گردد اما در این زمان و به خصوص از زمان ساسانیان نقشه باغ ایرانی به صورت چهارباغ طراحی می‌شود. وجود عناصر چهاربخشی چون چهارطاقی آتش "آتشکده" و عنصر چهار باغ که به اهمیت چهار جهت اربعه و چهار عنصر مقدس زرتشتیان و چهار نهر بهشتی آن حکایت دارد نقش مذهبی این باغ‌ها را مورد تأکید قرار می‌دهد. در دوران اسلامی نیز این نقشه تداوم یافته و نگاه قرآنی آن تصویر بهشت در زمین بوده که خداوند در قرآن به مردم نیکوکار وعده داده است. بشر مسلمان بر آن است تا این بهشت را به گونه‌ای هر چه شبیه‌تر و والاتر برای بندگان سعادت خواه به نمایش بگذارد. از این رو اجزای تشکیل‌دهنده این بهشت‌ها مفهوم مقدس پیدا می‌کند و نمایش آنها جنبه استعاره‌ای می‌یابد.^{۱۴}

"شاهچراغی" از سوی دیگر ضمن تحقیق در واژه "باغ" مشخص می‌سازد که باغ در حقیقت نامیدن مکانی است مقدس، مکانی است که بخشایش ایزدی در آن به باشندگان عطا می‌شود... [شاهچراغی، ۱۳۸۸ : ۹۴] بنابراین تقدس لغوی باغ نقش مذهبی باغ‌ها را متذکر می‌گردد. اسامی برخی باغ‌های دوران اسلامی همچون جنت، بهشت برین، خلد برین، مینو، رضوان، هشت بهشت و بهشت نیز حاکی از مذهبی بودن علت ساخت آنها می‌باشد.

ب.۲. ایجاد باغ به عنوان مکانی جهت تفریح و تفرج

ساخت محلی سرسبز و با نهرهای روان و درختان زیبا جهت آسایش و پناه بردن در دامن طبیعت یکی از مهم‌ترین اهداف استقرار باغ‌ها می‌باشد. نام این باغ‌ها را می‌توان باغ‌های فرحبخش نامید. در میان نوشته‌ها بیشتر به باغ‌ها و کاخ‌هایی اشاره می‌شود که جهت تفریح متمولین و شاهان و برگزاری مراسم مختلف آنها بوده است. طبق گزارش‌ها و اطلاعاتی که در دست می‌باشد شاه عباس در فواصل دو فرسنگ به ساختن یک سرای کوچک مبادرت می‌ورزید تا هنگام مسافرت در کرانه بحر خزر جایگاهی برای استراحت و تناول طعام و تنقلات داشته باشد. شش باغ از باغ‌های شاه عباس در این منطقه هنوز باقی است [نعیما، ۱۳۸۵: ۲۵۶]. بنابراین در اکثر مواقع باغ‌ها به عنوان فضایی خاص اشراف و سلاطین بوده که در ذیل ضمن رویکردی تاریخی به علل مختلف استقرار و انواع آنها پرداخته خواهد شد.

۱. باغ‌های تابستانی

در طول تاریخ مهم‌ترین باغ‌های تفریحی باغ‌هایی هستند که در فصول گرم در کوهستان و یا مکان‌های خوش آب و هوای خارج از شهرها ساخته شده و معمولاً متمولین در آنها به تفریح و تفرج می‌پرداختند. بنابراین دستور ساخت این‌گونه باغ‌ها بی‌شک به علت لذت بردن از هوای خنک و فضای دل‌پذیر باغ بوده است.

با مطالعه کتب تاریخی به نظر می‌آید که آشوری‌ها اولین قومی هستند که در این منطقه به ساخت فضاهای سبز تفریحی منظم اقدام نموده‌اند. "وان زویلن" در فصل نخست کتاب خود در مورد باغ‌های دنیا چنین می‌نویسد: "در هزاره اول قبل از میلاد در سرزمین آشور

اولین باغ‌های بزرگ تابستانی دیده می‌شوند. در نیمروز، آشورینی پال دوم کوه‌های اطراف آب را مهیا نمود تا باغ‌های لذت و تفریح را در آن به وجود آورد. وجود کاج‌های بلند در منظم نمودن باغ بسیار کمک نموده است. بسیاری از درختان محلی بوده و برخی نیز غیر بومی می‌باشند. گل‌های زیبا زینت بخش این باغ‌ها بوده‌اند" [Van-zuylen, 1994: 12].

در طول تاریخ این‌گونه باغ‌ها همواره توسط اشراف تولید و مورد استفاده قرار گرفته، که متأسفانه تنها نمونه‌های صفوی و قاجاریه آن تا به امروز حفظ شده‌اند. به عنوان مثال باغ شاهزاده ماهان یکی از بهترین نمونه‌های این‌گونه فضاها می‌باشد. همان‌گونه که مشخص است علت تفریح و پناه بردن به دامن طبیعت خارج از شهر همیشه برای ایرانیان بسیار اهمیت داشته و بسیاری از باغ‌های رسمی نیز چنین ساخته شده‌اند. در قرن نوزدهم چندین باغ سلطنتی نیز جهت تابستان در تهران ساخته شد. "ویلبر" می‌نویسد: "در ناحیه شمال تهران پادشاهان و شاهزادگان قاجار در فصل تابستان از گرمای تهران به سایه درختان و آب روان و شب‌های خنک کوهستان پناه می‌بردند" [ویلبر، ۱۳۴۸: ۲]. از مهم‌ترین آنها شاید صاحبقرانیه، باغ فردوس و کامرانیه می‌باشند.

۲. باغ‌های شکار

یکی دیگر از دلایل تولید باغ‌های تفریحی سلطنتی در نقاط خاص از شهر را می‌توان باغ‌های شکار دانست که دستور ساخت آنها از روزگاران کهن در میان شاهان رواج داشته است.^{۱۵} در اینجا این سؤال مطرح می‌شود که چگونه شکارگاه‌های سلطنتی که اغلب بیشه‌های وسیعی بوده است در تقسیم‌بندی باغ‌های منظم رسمی ایران قرار خواهند گرفت؟ در جواب، این نکته باید مورد توجه قرار گیرد که با توجه به علاقه سلاطین و همراهان به امر شکار به عنوان یک تفریح لذت‌بخش معمولاً جهت امنیت و اقامت کوتاه مدت، باغ‌هایی مفرح و زیبا با کوشک و دیگر اماکن تفریحی - خدماتی در کنار این شکارگاه‌ها طراحی و در فصل شکار مورد استفاده قرار می‌گرفته است.^{۱۶} آندره گدار^{۱۷} باستان‌شناس فرانسوی در کتاب هنر ایران در مورد باغ‌های قصر شیرین آنها را بالغ بر ۱۲۰ هکتار ذکر نموده که نایب‌ترین حیوانات جهت شکار شاهان در آن وجود داشته است. همچنین در میان باغ‌های اطراف طاق بستان باغ شکاری را نام می‌برد که با مساحت شش هکتار به صورت محصور وجود داشته است [Godord, 1962: 230]. بنابراین شکار نیز به عنوان عملی تفریحی به علل استقرار باغ‌ها اضافه می‌گردد. نمونه‌های اسلامی این‌گونه باغ‌ها نیز وجود دارد. باغ دوشان تپه در حومه تهران چنین توصیف شده است [ویلبر، ۱۳۴۸: ۲۰۰]. حتی در دوران مدرن در عهد پهلوی نیز این سنت تداوم داشته است.

۳. باغ‌های لذت خاص

در اکثر مواقع ایجاد باغ‌ها رسمی جهت تفریح و لذت به مفهوم عام برای طبقه اشراف وجود داشته است که در آن بتوانند در پرتو هوای مطلوب و لذت‌بخش اوقات فراغت خود را سپری نمایند. ویلبر می‌نویسد: "هرقدر باغ زیباتر و درختان آن بیشتر سایه‌گستر باشد عده زیادتری بلبل به سوی آن رو می‌آورند و برای ایرانیان لذتی بالاتر از این نیست که در ماهتاب در باغ گردش کنند و آوای بلبل را بشنوند" [همان: ۳۳]. بنابراین بی‌دلیل نیست که بسیار از باغ‌ها باغ بلبل یا گلستان نامیده شده‌اند. اما در کنار لذت از مواهب طبیعی در پاره‌ای اوقات سلاطین لذت‌جو دستور به ایجاد باغ‌های نموده‌اند که در کنار سوگلی‌ها بتوانند از این فضاهای خلوت استفاده نمایند. در زمان صفوی بسیاری از کاخ‌ها جهت مجالس شب‌نشینی و تفریح سلاطین ساخته می‌شده است. "توماس هوبرت"^{۱۸} انگلیسی در ۱۶۲۸ پرده‌های نقاشی این کاخ‌ها در اصفهان و همچنین در کاخ‌های شمال ایران را پر از نقاشی‌هایی از شاه و زنان صیغه‌ای توصیف می‌کند که مملو از حرکات شهوانی هستند. مهم‌ترین آن کاخ جهان نمای بهشهر می‌باشد که بسیار دقیق توصیف شده است [همان: ۱۵۴]. شاید بتوان چنین باغ‌هایی را باغ - خلوت یا باغ - عیش نامید. که تفاوت آنها با بخش حرم باغ‌های معمولی در عملکرد آنها قلمداد می‌شود.^{۱۹} باغ نگارستان در دوره قاجار بیشتر به این دلیل مورد علاقه فتحعلیشاه بود که جهت لذت و تفریح در تابستان در مصاحبت با زنان، بهشتی از لذایذ را در خود جمع می‌کرده است. در این میان عمارت تاج دولت با حمام ویژه بسیار مورد توجه نویسندگان خارجی قرار گرفته است. همچنین باغ عشرت آباد با یک خوابگاه و هفده ساختمان کوچک مخصوص سوگلی‌ها دربار طراحی شده بود.^{۲۰} بنابراین یکی دیگر از دلایل چرایی ایجاد برخی باغ‌ها علل عیش و نوش و مجالس لهو و لعب قلمداد می‌شود که همیشه برای سلاطین نالایق و اشراف مورد توجه بوده است.

ب.۳. علل سیاسی - حکومتی ایجاد باغ‌های تاریخی

در بسیاری از مواقع ایجاد باغ صرفاً دستور حکومتی داشته که از باغ‌های کامل به شمار می‌آیند. می‌توان اظهار داشت که باغ‌های حکومتی غالباً جزئی از یک مجموعه حکومتی بودند. ایجاد فضاهای حکومتی - تشریفاتی از دیگر سو ساخت این باغ‌ها را به اوج شکوه و عظمت می‌رسانند. در ذیل ضمن تقسیم‌بندی گونه‌های مختلف علل به وجود آمدن آنها توجیه گردید.

۱. ایجاد باغ در کنار میدان‌های حکومتی

ایجاد باغ از دیر باز باعث به وجود آمدن مکانی سبز جهت بخش حکومتی هم‌جوار میدان بوده است. در چنین حالی مکان کوشک حکومتی بین میدان حکومتی و باغ قرار می‌گرفت. بنابراین چنین باغی به این علت ساخته شده که باعث ایجاد آرامش در قسمت اندرونی باشد. سلطانزاده ضمن اشاره به کاخ‌های عالی قاپو و شمس‌العماره ترکیب میدان حکومتی، کاخ و باغ را در گذشته دور ایران می‌داند او می‌نویسد: "در بخشی از شاهنامه به طراحی کاخی در گوشه‌ای از یک باغ اشاره شده است. به خوبی آشکار است که کاخ را به این سبب در گوشه‌ای از باغ می‌ساختند که آمد و شد دیوانیان و مراجعه‌کنندگان به کاخ موجب برهم خوردن آرامش و حرمت بخش سکونتگاهی و اندرونی باغ نشوند" [سلطانزاده، ۱۳۷۸: ۱۹].

در خصوص باغ گلشن از آنجایی که آنگیز آن در مرکز و کوشک آن رو به میدان و خیابان طراحی شده شاید بتوان آن را نمونه‌ای از باغی دانست که فردوسی در ادبیات خود به طراحی آن اشاره کرده است.^{۳۱} بنابراین برای شهرهای کوچک چنین باغ‌هایی را می‌توان باغ‌های سکونت گاهی - حکومتی نامید که علت تولید این گونه باغ‌ها را شاید بتوان به خاطر وجود عنصر حیاط و باغ سبز به عنوان واسط بین فضای حکومتی و بخش مسکونی داشت.

۲. ایجاد باغ جهت نشان دادن قدرت حکومت

یکی دیگر از علل مهم در ساخت باغ‌های تاریخی را می‌توان انگیزه کارفرمایان جهت نشان دادن ثروت، قدرت و عظمت حکومت بر شمرد. در کتاب باغ ایرانی چنین آمده است: "پادشاهان هخامنشی پس از فتح اقدام به ساخت باغ‌های بهشتی نمودند که هم برای خوشگذرانی بود و همچنین نشانی به قدرت حکومت" [خوانساری، ۱۳۸۳: ۳۶]. بنابراین علل حکومتی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار می‌باشد. "غزاله روحانی" نیز علت ایجاد باغ را چنین بیان می‌کند: "در برخی از تمدن‌ها علاقه به گل و گیاه باعث احداث باغ‌های زیبا شده است، اما گاهی اوقات نیز عده‌ای برای نشان دادن ثروت و قدرت به ساخت باغ‌ها اقدام می‌نمایند" [روحانی، ۱۳۶۵: ۵۰]. در دوران‌های مختلف این خصوصیت برای ایجاد باغ‌های تاریخی بسیار پر اهمیت بوده است. همچنین "شاهچراغی" از باغی به نام باغ پیروزی در غزنه و در زمان سلطان محمود غزنوی نام می‌برد که نحوه نام‌گذاری آن می‌تواند علل حکومتی - سیاسی داشته باشد [شاهچراغی، ۱۳۸۸: ۵۲]. یکی از سنت‌های مهم معماری غزنویان ساخت مناره‌ها و ابنیه یادمانی پس از پیروزی‌ها بوده است.

یکی از دوران‌های مهم ایجاد چنین باغ‌هایی که جهت ایجاد شکوه و ابهت شاهان بوده در دوران تیموریان و صفویان می‌باشد. اکثر باغ‌های تیمور که سمرقند را احاطه کرده بودند نام شهرهای اسلامی از قبیل قاهره، دمشق، بغداد، سلطانیه ... را داشتند که نشان‌دهنده میل تیمور از تسلط به کلیه مناطق تحت سلطه می‌باشد.^{۳۲} باغ ایرانی به دلیل این که به خوبی نیازهای تیمور را بر آورده می‌کرد برای او جذابیت زیادی داشت. در پناه دیوارهای این باغ او می‌توانست قرارگاه مجلل خویش را که برانزده یک جهانگیر باشد بر پا کند و چادرهای خود را با غنائم ملت‌های در بند مزین نماید. بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که عامل قدرت می‌تواند در ایجاد باغ‌های تیمور مؤثر باشد. "حیدرتاج" در خصوص باغ‌های سمرقند می‌نویسد: "نشستن در کوشک مرکزی باغ بر روی تپه مصنوعی و اشراف به چهار طرف احساس برتری و تسلط را در تیمور بیشتر ایجاد می‌کرد. لذا این گونه از باغ‌های ایرانی بیش از بقیه گونه‌ها الگوی باغ‌های تیموری در سمرقند بوده است" [حیدرتاج، ۱۳۸۸: ۱۳].

توضیحات کلاویخو از مجلس پر شکوه عروسی دختر تیمور از باغات سمرقند و همچنین توضیحات بابر در خصوص مراسم مختلفی از جمله تاجگذاری‌ها و ... در این باغ‌ها همگی را نشانه ایجاد این باغ‌ها برای عملکردهای حکومتی و ایجاد مکانی پراپهت می‌دانند [کلاویخو، ۱۳۶۶: ۸۰]. اما بایستی منتظر دوران صفوی بود تا اصفهان به یک باغ حکومتی در پهنه باغ‌سازی ایران تبدیل گردد. باغ‌های داخل و خارج شهر در این دوران به آنچنان زیبایی رسیدند که باعث تعجب و بهت ملاقات‌کنندگان داخل و خارج شدند. هانری استرلن می‌نویسد^{۳۳}: "در اصفهان صفوی ترکیب بهترین پوشش گیاهی چشم انسان را خیره می‌کند" [Stairlin, 1987: 85]. از سوی دیگر در

کاخ‌های بزرگ تیموری و صفوی کاخ سازی سمبل قدرت شاه و تسلط بر خاندان سلطنت و مقهور کردن آنها و دیگر سران کشورهای دیگر می‌باشد. مهمان‌ها با دعوت به کاخ‌های عظیم چهل ستون، هشت بهشت و ... مقهور قدرت عظیم دولت صفوی می‌شدند. بنابراین دلایل سیاسی باز هم یکی دیگر از دلایل ساخت باغ خواهد بود. "بازین"^{۲۴} ساخت کاخ عظیم ورسای در فرانسه و در زمان لوئی چهاردهم را به همین علت می‌داند [Bazin, 1988: 245].

دستور ساخت چنین کاخهایی حتی در دیگر نقاط و به خصوص در مرزهای زمینی و آبی در کناره دریای خزر در دستور کار شاهان صفوی قرار دارد. "امراه صفوی" می‌نویسد: "دلیل توجه فرمانروایان صفوی به بهشهر موقعیت این شهر در رابطه با هجوم اقوام مهاجر اوزبک و شگسار بوده است" [صفوی، ۱۳۷۵: ۳۵]. بنابراین یکی از علل دستور ساخت توسط شاه عباس اول به منظور برقراری قدرت و سلطه کامل بر این خطه بوده و فرمان ساخت این باغ‌ها را صادر کرده است تا ضمن تفریح و تفرج به شکوه و اقتدار حکومت خود قدرت بیشتری ببخشد. در نتیجه علت حفظ حکومت که خود علتی سیاسی است نیز اضافه خواهد شد.

سید محمد تقی مصطفوی در خصوص باغ چهلستون ضمن توصیف آن می‌نویسد که شاه عباس ثانی در سال ۱۰۵۷ هجری، ایوان بزرگی را در جانب شرقی اضافه نمود و با توجه به اشعار کتیبه پیشانی ایوان معلوم می‌شود که آن جلال و شکوه بیشتر به این باغ و کاخ بخشیده است [مصطفوی، ۱۳۶۵: ۲۵]. باز هم یکی دیگر از علل مهم ایجاد باغ برای نشان دادن شکوه و ابهت سلطنت مشخص می‌شود. "صبای کاشانی"^{۲۵} در قصیده‌ای باغی که در تهران برای فتحعلیشاه بنا کردند و نام افسانه‌ای ارم را بر آن اطلاق نمودند را توصیف می‌نماید. همه ابیات نشان‌دهنده این مطلب است که جلب رضامندی پادشاهان و ایجاد شکوه و عظمت در باغ‌ها تا چه اندازه در این اشعار مورد توجه قرار گرفته است. فی‌المثل: نام آن باغ ارم کرد شهنشاه جهان
گرچه باغ ارم آمد بفرزون از آن کم

۳. ایجاد باغ‌های مردمی

در دوران صفوی به جز باغ‌های اعلام شده به نوعی دیگر از باغ‌های دوران اسلامی توجه می‌شود که تا آن زمان در هنر باغسازی غایب بوده است. این الگوی جدید را می‌توان باغ - شهر نامید که در آن باغ‌ها در خدمت عموم مردم و شاید بتوان آنها را از جهت نحوه استفاده به پارک‌های سبز عمومی امروزی مقایسه نمود. بنابراین در اینجا برای اولین بار علل عام‌المنفعه بودن و در اختیار عموم بودن را می‌توان به جهت ایجاد رفروم اجتماعی دانست که خود می‌تواند علتی سیاسی باشد. ویلبر از باغ‌های که در اطراف چهار باغ ساخته شده بود می‌نویسد: "که چون دیوارهای آنها مشبک بود عابریان می‌توانستند داخل باغ را ببینند و قالی‌های زیبایی را که بر زمین گسترده بودند یا دسته‌هایی از گل را که بر سطح آب استخر شناور می‌ساختند تماشا کنند. باغ‌هایی که نام درختان داشتند همچون باغ توت، باغ زرشک و باغ انگور و ... [ویلبر، ۱۳۳۸: ۱۲۸]. بنابراین صفویان با ایجاد شفافیت قدرت خود را نه تنها به مهمان‌ها بلکه به مردم نیز نشان می‌دادند. این امر نشان‌دهنده وضعیت سیاسی و اقتصادی حکومتی اوج صفویه می‌باشد. بر اساس نوشته‌ها این باغ‌ها در برخی روزها از جمله در اعیاد بر روی مردم باز بوده است. پس از سال‌ها در اواخر دوره قاجاریه به تقلید از پارک‌های غربی نوعی دیگر از چنین باغ‌هایی در تهران و سپس دوران پهلوی در دیگر اماکن ساخته شد که به باغ - ملی‌ها مشهور و برای اولین بار با دیدی مردمی و اکولوژیک دستور ایجاد باغ‌های شهرداری داده می‌شود که تاکنون نیز ادامه دارد.

تحلیل نتایج بررسی علل پیدایش باغ‌های تاریخی ایران

با توجه به مطالعات انجام شده و با دقت بیشتر می‌توان نتیجه‌گیری نمود که در بسیاری از موارد ذکر یک دلیل برای توجیه علل پیدایش یک باغ تاریخی کافی به نظر نمی‌رسد. گرچه روحیه سلاطین و دست نشانندگان آنها به عنوان ویژگی مهم هر دوره همیشه همچون فرهنگ غالب آن زمان پشتوانه تولید اثر هنری و همچنین ایجاد باغ‌های رسمی ایران بوده اما ذکر این نکته ضروری است که در اکثریت این نمونه‌ها و به خصوص نمونه‌های شاخص، عوامل عمومی و مشترک همچون علل اقتصادی و ایجاد مناظر زیبا و دلنشین با دیگر علل توأمان باعث به وجود آمدن این باغ‌ها بوده‌اند. در پاره‌ای از مواقع بعضی از دلایل از جمله تفریح و تفرج و یا پیروی از اعتقادات مذهبی برای به وجود آمدن بهشت‌های زمینی عامل اصلی تلقی می‌شوند ولی باغ‌های مهم این خطه اکثراً بنابر دلایل سیاسی - حکومتی به وجود آمده‌اند. جدول صفحه بعد به تفکیک مصادیق مختلف این علل را بازگو خواهد نمود.

علل پیدایش باغ‌های تاریخی ایران، مأخذ : نگارنده.

دوره زمانی	نام باغ‌ها	مصادیق*	دلایل اصلی	عوامل شکل‌گیری
صفوی	باغ توت - باغ زرشک	باغ - میوه‌ها (بوستان)	مثمر بودن باغ	عوامل مشترک و عمومی در شکل‌گیری باغ‌ها
هخامنشی	باغ «گاتاداس» داریوش	باغ - گل‌ها (بوستان)	ایجاد فضاهای زیبا با تکیه هنر باغبانی	
گورکانی	باغ وفا «بابر»	باغ‌های باغبانی		
گورکانی	باغ وفا «بابر»	باغ‌های دارویی		
صفوی	باغ‌های دوره شاه عباسی	باغ - منظم		
هخامنشی	باغ سارد «کوروش»	باغ - مزارها	دلایل مذهبی	عوامل خاص شکل‌گیری باغ‌ها
گورکانی	باغ کلان «بابر»			
صفوی	باغ شاه نعمت اله ولی			
صفوی	باغ قدمگاه نیشابور	باغ - مذهب		
قاجار	باغ مصلی نائین			
صفوی	باغ جنت - رضوان	باغ‌های تابستانی - تفریحی	دلیل تفریح و تفرج	
قاجار	شاهزاده ماهان	باغ‌های فصلی - حکومتی		
قاجار	صاحبقرانیه - کامرانیه - سعدآباد	باغ‌های شکار		
ساسانی	باغ‌های قصر شیرین - طاق بستان	باغ‌های لذت خاص		
قاجار	باغ دوشان تپه (تهران)			
صفوی	باغ هشت بهشت - باغ بلبل			
صفوی	باغ عمارت جهان نمای بهشهر			
قاجار	باغ عمارت تاج دولت نگارستان	باغ - میدان‌های حکومتی		
قاجار	باغ عشرت آباد			
صفوی	باغ اندرونی عالی قاپو			
قاجار	باغ اندرونی گلستان جهت شمس الاماره	باغ‌های (سکونتگاهی-حکومتی)	علل سیاسی - حکومتی	
صفوی	باغ عمارت جهان نمای قزوین	باغ - کاخ‌های قدرت		
قاجار	طیس	باغ - کاخ‌های قدرت		
تیموری	کاخ‌های بغداد - قاهره - تیمور			
صفوی	کاخ‌های هشت بهشت - چهلستون	باغ‌های مردمی		
قاجار	کاخ ارم فتحعلیشاه			
صفوی	توت - انگور	باغ‌های مردمی		
صفوی	باغ‌های چهار باغ			
قاجار	باغ ملی میدان عشق			

*جهت اطلاع بیشتر از این واژه‌ها رجوع شود به : آزاده شاهچراغی، پارادایم‌های پردیس، تهران ۱۳۸۸.

نتیجه‌گیری

پناه بردن در سایه خنک درختان و لذت بردن از هوای مطبوع، مهم‌ترین دلیل ایجاد باغ‌های این خطه می‌باشد. گرچه اکثراً دلیلی خاص علت وجودی این نمونه‌ها هستند، ولی در بسیاری اوقات دلایل عدیده توأمان باعث ایجاد باغ‌های تاریخی ایران بوده‌اند. این باغ‌ها، بعضاً اندیشه پادشاهان و افراد قدرتمند هر دوره را بازگو می‌نمایند. در گذشته‌های بسیار دور باغ-معبدها لزوم ساختار فضاهای سبز مقدس را در پیرامون خود توجیه می‌نمایند. همچنین باغ-مزارهای مذهبی همچون باغ-مزار کوروش حاکی از نقش مذهب در ایجاد فضای سبز پیرامون مقبره داشته است. اراده مذهبی هخامنشیان در ایجاد باغ‌های بهشتی، بدون عشق، دقت و نظارت دقیق کوروش، داریوش بر ایجاد حداکثر زیبایی به وجود نمی‌آمدند. بعدها شاهان ساسانی گرچه ساخت باغ‌های مذهبی را در دستور کار دارند اما فراوانی باغ‌های تفریحی و شکار، از کمرنگ شدن نقش و یا التقاط این دو دیدگاه حکایت می‌کند.

در دوره بعد از اسلام باز هم اندیشه‌های مذهبی و غیر مذهبی در ایجاد باغ‌های ایران اسلامی تداوم می‌یابند. باغ-مدرسه‌ها و باغ-مزارهای مقدس این دوران حاکی از اهمیت نقش مذهب در ایجاد این فضاهای سبز خواهند بود. اما باغ‌های با شکوه و پر تصنع ایلخانی و تیموری سمبل قدرت‌طلبی شاهان این دوره بوده که با عظمت بخشیدن به باغ‌ها و کوشک‌ها به قدرت خود تاکید می‌نمایند. تیمور جنگجو گرچه از علم باغ آرای بی اطلاع بود اما ایجاد باغ‌های پر شکوه و عظیم را جهت اهداف سیاسی و ابهت بخشیدن به تاج و تخت خود مفید می‌دانست. بابر گورکانی در کابل و هند آنچنان به زیبایی هرچه بیشتر باغ‌ها توجه داشت که لطافت و دلربایی باغ‌هایش شهره عام و خاص شد.

روحیه ملی- مذهبی صفویان، با شهامت و جرات مردمی، باغ‌های این دوره را به عصر طلایی باغ‌های ایرانی مبدل ساخته است. در این میان وجود فضاهای سبز عمومی از جمله خیابان‌های مشجر همچون چهارباغ اصفهان قابل ملاحظه می‌باشند. صفویان گرچه در ابتدا سنت باغ‌های با شکوه را دنبال کردند، اما به مرور باغ‌ها به محلی برای خوشگذرانی مبدل شدند. سنتی که در نزد شاهان نالایق قاجار نیز دنبال گردید. آنها باغ‌ها را به خلوت کشیدند تا در دور دست‌ها محلی برای عیش خویش بیابند. باغ‌ها این چنین سمبل تفکر امرا و سلاطین می‌باشند. باغات هر عصری از دوره خود سخن می‌گویند. آنها نشان‌دهنده روحیه حاکم بر حکومت‌ها و آینه زمان خویش هستند.

پی‌نوشت‌ها

۱. C.Chardin
۲. Clavijo
۳. E.Flandin
۴. P.Coste
۵. T.Hebert
۶. D.Wilber
۷. در این اقلیم یکی از اهداف مهم ایجاد سایه و تولید خنکی است. ویلبر می‌نویسد: "آب و درخت و گل و سبزه که از اجزاء تشکیل دهنده یک باغ است از دیرباز مورد توجه ایرانیان بوده و علت آن هوای گرم و خشک این کشور است. بر خلاف اروپائیان که درختان را غرس می‌کنند و به جای آن گل و گیاه می‌کارند ایرانیان قدیم کوشش می‌کردند باغ‌هایی ایجاد نمایند با درختان فراوان و هر قدر درختان کهن‌تر و تنومندتر و سایه افکن تر بوده صاحبان آن بیشتر به خود می‌بالیدند" [ویلبر، ۱۳۴۸: ۱۰].
۸. عادل فرهنگی انگیزه ساخت پاره‌ای از انواع باغ‌ها را از همکنش انسان با طبیعت محیطی می‌داند که به منظور پاسخگویی به نیازها و ارتقاء سطح زندگی در رقابت با جوامع پیرامونی صورت می‌پذیرد و خاستگاه آن اقتصاد، دانش و فن آوری می‌باشد [فرهنگی، ۱۳۸۳: ۱۴].
۹. در خصوص توجه ایرانیان به ایجاد باغ و پرورش گل و ریاحین ویلبر می‌نویسد: "از قرن‌ها پیش تا کنون بیشتر لغات و اصطلاحات فارسی با کلماتی که ریشه عربی دارد آمیخته گردیده ولی اغلب اصطلاحاتی که مربوط به گل و گیاه و پرورش گل است فارسی سره است. بیشتر ایرانیان می‌توانند خود را گلباز یعنی دوستدار گل بدانند" [ویلبر، ۱۳۴۸: ۲۴].
۱۰. باغ‌های شفا بخش در مصر باستان برای فرار از شرایط نامساعد محیطی وجود داشته‌اند. در اروپا صومعه‌نشین‌ها برای اولین بار باغ‌های شفابخش را برای تولید گیاهان دارویی ایجاد نموده‌اند. ولی ایده اصلی باغ‌های شفابخش از دهه نود میلادی جان گرفت [نیکبخت، ۱۳۸۳: ۷].
۱۱. Dioscorides
۱۲. R. pechere
۱۳. Van Zuylen
۱۴. نگاه کنید به سید محمد علی کامروا، آرمانگری در معماری ایران، مجموعه مقالات کنگره تاریخی معماری و شهرسازی ایران - ۴۰ اسفند ۷۴ و جلد نخست - صفحه ۳۷۴-۳۵۸. همچنین نگاه کنید به داراب دیبا و مجتبی انصاری، باغ ایرانی، ۴۰-۱۳۸۱، جلد پنجم - صفحه ۴۲۵-۴۰۷.
۱۵. در خصوص قدمت استفاده از باغ شکارها در منطقه بین‌النهرین و ایران، خانم زویلن اعتقاد دارد که قدیم‌ترین آنها را سارگن در خارج از شهر به عنوان پارکی بزرگ ساخته و در آن حیوانات زیادی رها نموده است [Van Zuylen, 1994: 15]. معمولاً باغ‌های شکار یا در نزدیکی شکارگاه‌های بزرگ طبیعت احداث و در مواقعی سلطان و همراهان از کاخی که در نزدیکی آن ساخته می‌شد بیرون رفته و به شکار می‌پرداخته‌اند. و یا اینکه در خصوص بعضی از نمونه‌ها پارک‌های بزرگ محصور به همراه ساختمان‌های مجهز ساخته و حیوانات را در آنها رها می‌نموده‌اند، که نمونه ذکر شده در دوره سارگن از این گونه می‌باشد.
۱۶. جان هوگ (Hoag) در کتاب معماری اسلامی بسیاری از قصرهای شکار امویان را معرفی می‌نماید که از لحاظ ساختاری بسیار شبیه باغ - شکارهای ساسانی می‌باشند. حتی نقوش داخل قصرها شبیه نقوش ساسانی و قبل آن هستند که سلاطین را در هنگام شکار نشان می‌دهد [Hoag, 1982: 80].
۱۷. A.Godard
۱۸. T.Hebert
۱۹. جان هوگ در بخش قصرهای اموی نیز باغ قصرهای این‌گونه را توصیف می‌کند. از آن جمله به قصر خرابات‌المفجر اشاره می‌نماید که در کنار بخش‌های دارالعام، دارالخاص و حرم حمامی ویژه بنام مجلس الهو دارد که در آن تا پاسی از شب مراسم خاص لهو و لعب بر قرار بوده است... [ibid].
۲۰. دونالد ویلبر از قول مستشرقین دوره قاجار توصیفات ویژه‌ای در خصوص عمارت تاج دولت و دیگر باغ‌های این دوره ارائه می‌نماید که باعث شرم می‌باشند. نگاه کنید به دونالد ویلبر. صفحه‌های ۲۰۰ و ۱۸۸ و ۱۳۴۸، ۱۸۵.

۲۱. یعقوب دانش دوست در خصوص این باغ می‌نویسد: "در پاره‌ای از شهرهای کوچک مانند طبرس، غالباً حاکم در باغی سکونت داشتند که علاوه بر عمارت مسکونی آن، عمارتی نیز ساخته و در نظر گرفته می‌شد تا در آن به کارهای حکومتی و اداری اشتغال داشته باشند. این بخش را که به عمارت بیرونی و یا حتی در مواردی دیوانخانه می‌گفتند، به نحوی ساخته می‌شد که رفت و آمد افراد در زندگی خانوادگی صاحب باغ اختلالی پدید بیآورد" [دانش دوست، ۱۳۶۹: ۵۲].
۲۲. با توضیحاتی که کلاویخو آورده است بعضی از جنبه‌های باغ‌های سمرقند به نظر غریب می‌آید مانند در نظر گرفتن فضای زیادی برای باغ و استفاده از یک فضای چهارگوش و سردرهای عالی با رنگ‌های آبی و طلایی زینت شده است. استفاده از ایوان‌های رفیع در طبقه بالا که مشرف به باغ‌های گل است جنبه‌ای است که در سمرقند معمول و مرسوم بوده که نشانه خواست سلطان جهت ایجاد ابهت می‌باشد.
- H.Staierlin ۲۳.
- G.Bazin ۲۴.
۲۵. جهت ملاحظه ابیات این قصیده رجوع کنید به [ویلبر، ۱۳۴۸: ۵۷].

فهرست منابع

- آریانپور، علیرضا. ۱۳۶۵. **پژوهش و شناخت باغ‌های ایران و باغ‌های شیراز**. انتشارات فرهنگسرا. تهران.
- پیرنیا، کریم. ۱۳۷۲. **باغ ایرانی**. مجله آبادی. شماره ۲۵.
- حیدرنتاج، وحید. ۱۳۸۸. **باغ‌های سمرقند**. منظر. شماره ۱. آبان. (۱۴-۱۰).
- ساعدلو، هوشنگ. ۱۳۸۳. **کتاب تحفه الارزاق**. شماره ۲۵. ۱۳۷۲. همایش باغ ایرانی. انتشارات سازمان میراث فرهنگی کشور. تهران.
- سلطانزاده، حسین. ۱۳۷۸. **باغ تاج محل**. دفتر پژوهش‌های فرهنگی. تهران.
- شاهچراغی، آزاده. ۱۳۸۸. **پارادایم‌های پردیس**. انتشارات جهاد دانشگاهی. تهران.
- صفری، امراه. ۱۳۷۵. **باغ‌های ایرانی**. فصلنامه هنر. شماره ۱۱.
- دانش دوست، یعقوب. ۱۳۶۹. **باغ‌های طبرس**. انتشارات سروش. تهران.
- روحانی، غزاله. ۱۳۶۵. **طراحی باغ و احداث فضاهای سبزی**. پارت. تهران.
- کلاویخو، گنزالس. ۱۳۶۶. **سفرنامه کلاویخو**. ت: مسعود رجب نیا. چاپ دوم. ی. م. انتشارات علمی و فرهنگی. تهران.
- کامروا، سید علی. ۱۳۷۳. **آرمانگری در معماری ایران**. مجموعه مقالات کنگره تاریخی معماری و شهرسازی ایران. ارگ بم. کرمان اسفند. جلسه نخست.
- فرهنگی، عادل. ۱۳۸۳. **چرایی پیدایش باغ ایرانی**. همایش باغ ایرانی. انتشارات سازمان میراث فرهنگی. تهران. ص ۱۴.
- فرخ‌یار، حسین. ۱۳۷۵. **بهشتی در حاشیه کویر (باغ فین کاشان)**. کاشان.
- مصطفوی، سید محمد تقی. ۱۳۶۵. **باغ چهلستون**. فصلنامه هنر. شماره ۱۱.
- ناطق، هما. ۱۳۵۸. **آیین ملک‌داری**. گستره. تهران.
- نعیم، غلامرضا. ۱۳۸۵. **باغ‌های ایران**. انتشارات پیام. تهران.
- نیکبخت، علی. ۱۳۸۳. **باغ‌های شفابخش**. فصلنامه باغ نظر. مرکز تحقیقات معماری و شهرسازی. شماره دوم. صص ۸۷-۸۳.
- هروی، ابونصر. ۱۳۴۶. **ارشادالزراره**. به کوشش محمد مشیری. دانشگاه تهران. تهران.
- هنرفر، لطف‌اله. ۱۳۵۴. **باغ هزار جریب اصفهان و کوه صفه**. بهشت شاه عباسی. مجله هنر و مردم. شماره ۱۵۷. آبان ماه.
- یآوری، مینوش؛ مقتدر، محمدرضا و خوانساری مهدی. ۱۳۸۳. **باغ ایرانی، بازتابی از بهشت**. ت: مهندسین مشاور آران. دبیرخانه همایش باغ ایرانی. سازمان میراث فرهنگی کشور. پاییز.

- Bazin, G.1988. **L'art du Jardin**, éd. chebe, Swiss.
- Benoist, M.1975. **I'homme et ses jardins**, éd. Albin Michel, paris.
- Brook, J.1988. **Garden of paradies**, London.
- Gailard, M.1991. **jardin dans la littérature populaire de I'Iran médiéval**, dans jardin d'Orient. Publié par le groupe pour I'étude de la civilisatiotin du Moyen – Orient, Paris.
- Godard, A.1962. **L'art de I'Iran**.
- Hoag, J, **L'Architecture Islamique**.1982. éd Berger Lératut, Paris.
- Pechere, R.1982. **Etude de jardins hitoriques en Iran**. UNESCO, Paris.
- Porada, E.1963. **Iran ancient**, éd. Albin – Michel, Paris. p.134
- Siroux, M.1972. **Anciens voies et monuments routier de la région d'Ispahan**, éd. L.F.A.O. Caire.
- Stairlin, H.1978. **Ispahan image du paradis**, Bibliothèque des Arts, Lausanne.
- Vanzuylen.1994. **Tous les jardins du monde**, éd Gailimard, Italie.